

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נא-נב, תש"ס-תשס"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הגייית בינונית ל"א – ממסורת לשון לדיבור עברי

בשנת תר"פ (1920) שלח איש דגניה מכתב ל"ועד הלשון לידי הא' בן יהודה", ובו הוא מבקש מחברי הוועד להכריע במחלוקת לשונית שנתגלעה בין שני חברים. ואלה דבריו:¹

בין מתוכחים נפלו חלוקי דעות. אחד אומר "מגילה נקראת" והשני "מגילה נקראת". כל ההוכחות מצד המתוכח הראשון לא הועילו, השני בשלו – ניקוד התלמוד שונה משפת התנ"ך.

המחלוקת שבין אנשי דגניה היא מחלוקת דקדוקית בדבר ההגייה הנכונה של המילה **נקראת**. נראה שהמתווכח השני מבקש לקיים את ההגייה כפי שהיא מסורה ב"ניקוד התלמוד", כלומר כפי שהיא מסורה לו מאבותיו וממוריו: **נְקֵרָאֵת**, ואילו המתווכח הראשון (כותב המכתב?)² סבור שיש לדבוק בכללי דקדוק לשון המקרא ולהגות **נְקֵרָאֵת**.³

קרוב לשער שהרקע לוויכוח הלוטה הזה היה הגייית **נקראת** וכיו"ב בדיבור עברי של יום-יום; המתווכח השני העתיק את ההגייה **נְקֵרָאֵת** מן הקריאה אל הדיבור,⁴ והפלישה של צורה "משובשת" זו ללשון היום-יום היא שהניעה את חברו לפנות לחברי ועד הלשון ולבקשם להכריע במחלוקת הלכה למעשה. על כל פנים, עדות מוקדמת יותר לעובדה שצורות בינונית ל"א על דרך השלמים (לה"פ גרונית) אכן רווחו בדיבור העברי בארץ-ישראל מצויה במחברת "אֵל תֹּאמֶר – אָמַר (השגיאות השגורות בדבור)" שפרסם ועד הלשון העברית בירושלים בשנת תרע"א (1911).⁵ בראש (!) רשימת השגיאות שבמחברת עומדות ארבע צורות בינונית ל"א (בבניין קל): **קוֹרָאֵת**, **מוֹצָאֵת**, **שׁוֹנָאֵת**, **חׁוֹטָאֵת**, ולשמאלן הצורות התקינות: **קוֹרָאָה**, **קוֹרָאֵת**; **מוֹצָאָה**, **מוֹצָאֵת** וכו'.

אולם מן המחברת של ועד הלשון אי אפשר ללמוד אם מדובר במסורת לשון כלשהי (מן הסתם אשכנזית) שהמשיכה לחיות בארץ בפהם של נושאי

* הדברים המתפרסמים כאן יסודם בעבודה שנכתבה במסגרת הקורס "העברית ולשונות היהודים" במחלקה ללשון העברית באוניברסיטת בראילן בהנחיית פרופ' אורה שורצולד. תודותיי לעורך, ד"ר חיים א' כהן, על הערותיו ועצותיו המועילות.

גליון א.

”אַל־תֹּאמַר – אָמַר”

(השניאות השגורות בדבור)

הוצאת ועד הלשון בירושלים

אַל־תֹּאמַר:	אָמַר:
אֲנִי קוֹרֵאת	— אֲנִי קוֹרֵאת, קוֹרֵאת
אֲנִי מוֹצֵאת	— אֲנִי מוֹצֵאת, מוֹצֵאת
אֲנִי שׁוֹנֵאת	— אֲנִי שׁוֹנֵאת, שׁוֹנֵאת
אֲנִי חוֹמֵאת	— אֲנִי חוֹמֵאת, חוֹמֵאת
אֲנִי יוֹשֶׁנֶת	— אֲנִי יוֹשֶׁנֶת
אֲנַחְנוּ יוֹשְׁנִים, יוֹשְׁנוֹת	— אֲנַחְנוּ יוֹשְׁנִים, יוֹשְׁנוֹת
הוא יֵשֶׁן (בעבר)	— הוא יֵשֶׁן
אֲנִי יוֹכֵלָה	— אֲנִי יוֹכֵלָה
אֲנַחְנוּ יוֹכֵלִים, יוֹכֵלוֹת	— אֲנַחְנוּ יוֹכֵלִים, יוֹכֵלוֹת

או שמא מדובר בצורות לשון שנוצרו בארץ בשנות חידוש הדיבור העברי בתהליך טבעי של אנלוגיה. במחברת הזאת באות כמה וכמה מילים שהן ודאי תולדה של אנלוגיה, כגון **יושנת**, **חופץ**, **עומל**, **חודל**, ועדות מפורשת על כך יש בדברים האלה:⁶

ילדינו הקטנים [...] אינם נוהרים כמובן בכללי "תלמוד לשון עבר" או של "מורה הלשון" ויוצרים הם בעצמם משקלי שמות ופעלים בחוש הלשוני על פי המשקלים והשמות הידועים להם. וככה הם "יושנים" כמו שהם "אוכלים" ו"חופצים" כמו ש"הולכים" אחרי שהדבור בא להם מעצמם כאמור מפיהם ולא מפי "הכללים".

איך אפשר אפוא לדעת אם **קוראת**, **מוצאת** וכיו"ב גם הן מן הצורות שנוצרו בלשון הילדים? לא לחינם תמה גלינרט: "מעניין ששינויות כגון 'קוראת', 'יושנת' [...] מיוחסות לילדינו הקטנים' דווקא ולא להוריהם".⁷ והנה עתה, בדבריו של איש דגניה יש יותר מרמז לקיומה של מסורת הגייה הגורסת **קוראת**, והם מצטרפים לעדויות העולות מכתביהם של משוררים וסופרים במזרח אירופה. על פי העדויות האלה מתברר שאין לקשור את דרך התצורה הנידונה ליצירה של העברית המתחדשת בדיבור בארץ-ישראל. העדות הראשונה שמצאתי באה בדברי יצחק בן-אשר ורשבסקי בחוברת "לתחיית שפת עבר" שנדפסה באודסה בשנת תרנ"ג (1893):⁸

הנה הרחבת המבטא על יד שני פתחין תמורת שני סגולין מסבת אות גרונית ג"כ איננה נוהגת באלף כלל [...]. אבל ראיתי להסופר ה' אברמויץ שטעה בדבר הזה וכתב: "הכי נפש חטאת היא העקרה" (משפט שלום 153), וכן בהוספתו לספר תולדות ישראל של הר"פ בעער (נדפס באדעסא שנת תרמ"ד) כתב: "היא נקראת העתקת השבעים" ואין ספק שזה נגד חקי שפת עבר, הידועים לנו אל נכון על פי הנקוד והמסורה, המקובלים בידנו מדור דור. (עמ' 22-23)

בעניין הזה, כותב ורשבסקי, אפילו למשוררים אין רשות לסטות מחוקי הלשון:

גם בשירי אד"ם הכהן ראיתי את הטעות הזאת. הלא כה נשא משלו ויאמר: "אשרי הנפש תרעה בנוה דעת, תבז ארץ רפש, חכמה אם קראת" (שירי ש"ק מחברת ראשונה, עמ' 224). אמנם בעיניי קלי הערך, המשוררים ירשו לעצמם לנטות לפעמים בפסיעה קלה [...] מדרכי הלשון [...], אבל לא בדבר כזה הנוגע למבטא האותיות ותכונותיהן. (עמ' 23)

למן שנת תרמ"ט פעלו באודסה ובערים אחרות אגודות לדיבור עברי, ובהן השתתפו גם נשים.⁹ על רקע ההתעוררות לדיבור עברי בשנים האלה אפשר להבין את דברי ורשבסקי:

ואתן בנות ציון העדינות [...] אל תתנה את פיכן לחטא נגד חקיה [של שפת עבר], השמרנה לכן לבלתי אמור אני קְרָאת [...] אני יוֹצֵאת [...], כי אם קְרָאת, יוֹצֵאת והדומה לזה. (עמ' 24)

אהרן יעקב שפירא בספרו "מורה נבוכי הלשון"¹⁰ הולך בדרכו של ורשבסקי ומסביר גם הוא את מקור הטעות שבהגייה הזאת:

רבים טועים לקרוא "חוטֶּאת": "מעון כבס נפשי הַחוטֶּאת" (מ.ל. ליליענבלום, קהל רפאים א); "הכי נפש חוטֶּאת היא העקרה" (ש. אברמוביץ, משפט שלום, 133), כי טעו לאמר, כמו שתחת "שומֶּעֶת" (=פֹּתֶבֶת) אומרים: שומֶּעֶת, כן תחת: "חוטֶּאת", יש לאמר: "חוטֶּאת"; אבל באמת דין הרחבת אות הגרון איננו נוהג ב"אלף", וצריכים לאמר: ...חוטֶּאת... וכן צריכים לקרוא: קוֹרֶאת, ולא קוֹרֶאת (קהל רפאים שם¹¹); "בתולה נִשְׁאת" ... (עמ' 21)

הגיית בינונית ל"א על דרך השלמים לא החלה בדורם של ורשבסקי ושפירא או מנדלי, ליליענבלום ואד"ם הכהן, אלא נהגה באשכנז מדורי דורות והייתה, כדברי יהושע שטיינברג, בבחינת "שגיאות שהורגלו בהם רבים מבני עמנו מאז ועד עתה מבלי שים לב להכיר משחתן".¹²

כדרכם, לא חסו המדקדקים בני הזמן על מנהג אבותיהם ולא היססו לבטל את מסורת לשונם מפני דרך לשון המקרא. בצורות הסוטות מדקדוק לשון המקרא הם ראו שיבושים שאין רשות לאיש לנקוט אותם, גם לא מפני דוחק השיר, ושיש לתקנם על פי חוקי הלשון.

כך, למשל, העיר ורשבסקי על הניקוד של מנדלי חוטֶּאת (שהובא לעיל): "מנוקד בכוונה בידי הסופר, כי הספר בכלל איננו מנוקד. והנה המלה הזאת נמצאת שתי פעמים במקרא (יחזקאל י"ח ד', כ') ואף על פי כן טעה הסופר בנקודה". לעומת זה, הוא משבח את חכמי אשכנז "אשר הוציאו לאור את המשנה מנוקדת עם תרגום אשכנזי (ברלין תקצ"ב), היטיבו לראות את אשר לפניהם, נזהרו בדקדוק לשוננו ונקדו 'מגלה נְקִרָאת' כמשפט".¹³

גישה אחרת בזמן אחר (בתרצ"ג) נוקט אברהם אברונין. הוא אינו מייחס לסופרים "בדור ההוא" אי-ידיעה של חוקי הלשון, אלא רשלנות ואוזן שאינה רגישה לצלילי השפה העברית. גם בדבריו יש עדות למסורת הגייה שנמסרה מדור לדור:¹⁴

דור זה עם כל ידיעתו את העברית והבנתו בה היה לקוי ביחס לדיוק

במושגיה ונכונות צלצולה. וכי מה איכפת לו לסופר בדור ההוא אם היה אומר יחד עם מלמדו בתולה נשאת, מגלה נקראת [...] התוכן היה מובן בכל אופן, הרשלנות שבדבר לא היתה נכרת, האזן לא היתה בוחנת את הצלילים מפני שלא השתמשו בה כל עיקר.

הזכרנו לעיל עדות עקיפה להגייה נקראת בפי האשכנזים בהגייתם במשנה. ואכן, זכר למסורת הגייה זו נמצא במשניות עם עברי טייטש שנשתמר בהן ניקוד "וולגרי" שלא תוקן בידי מדקדקים, ומשתקפת מהן מסורת לימוד וקריאה שנהגה באשכנז.¹⁵ כך למשל נוקד במשניות כאלה "מגילה נקראת" (מגילה א, א).¹⁶ מן האנתולוגיה "חק לישראל" ליקטתי באקראי דוגמאות אחדות מן המשנה ומספרות ההלכה והמוסר, שבהן תצורת בינונית ל"א היא על דרך השלמים בבניינים קל, נפעל והופעל:¹⁷

- ואחר כך נמצאת הראשונה (זבחים יג, ח; שמות, עמ' 80)
- ובית אבן היתה נקראת (פרה ג, א; שמות, עמ' 135)
- תרומה ונטמאת (בבא קמא ט, ב; בראשית, עמ' 281)
- כעדשה מובאת (נגעים ו, ו; דברים, עמ' 730)

וכן:

- כי ראוי לנפש החוטאת לזכור עניה תמיד (יוסף לחק, מתוך שערי תשובה לר' יונה, ח ע"ב; ויקרא, עמ' 686)
- והיא הנקראת מנחה קטנה (הלכה פסוקה, משנה תורה, הלכות תפילה ג, ב; ויקרא, עמ' 704)

ההגייה נקראת, קוראת וכיו"ב הייתה אפוא מסורת לשון של בני אשכנז, והיא נישאה עמם מארצות מוצאם לארץ-ישראל.¹⁸ המופעים של דרך תצורה זו במחברת של ועד הלשון ובמכתבו של איש דגניה מעידים עד כמה הייתה ההגייה הזאת נפוצה בעברית המדוברת בארץ בשנות התחייה. קביעתו של דוד טנא שחלוצי הדיבור העברי "העתיקו את הגייתם מן הקריאה אל הדיבור, מבית הכנסת אל רשות הרבים כולה ואל רשות היחיד"¹⁹ מתאשרת גם מעניין זה.

בשנת תש"א (1941) – שלושים שנה לאחר שפורסמה בירושלים המחברת של ועד הלשון וכמעט חמישים שנה לאחר שפורסמה באודסה החוברת של ורשבסקי – עדיין מופיעות צורות אלו ברשימת תיקוני לשון המתפרסמות בארץ. בחוברת "דבר עברית נכונה" באות ארבע המילים שבמחברת (כאן הן נדפסו בסדר האלפביתי), ואף נוספו עליהן שתי מילים: "אני יוצאת", "בתולה נשאת".²⁰ לעומת זה, במאמר שפרסם שלמה מירקין [מורג] בשנת תש"ז

(1947), ובו הוא סקר בהרחבה שיבושי לשון השכיחים "בעברית של ימינו", לא נזכרה כלל ההגייה הזאת של בינונית ל"א.²¹ נראה אפוא שההגייה הנידונה לא קנתה לה אחיזה בעברית שהלכה והתבססה בארץ, ובייחוד בלשון הילדים, וכך עם הזמן היא הלכה ונפלטה מן הלשון (ואפשר שגם לפעולתם של מתקני הלשון הייתה יד בדבר). מציאות זו באה לידי ביטוי ברשימתו של מורג. עם זה, בשנות הארבעים עדיין רווחה ההגייה **קוֹרָאָת** וכיו"ב בפי המבוגרים נושאי מסורת ההגייה הזאת, והיא באה לידי ביטוי בחוברת "דבר עברית נכונה".

בלשון ימינו הגיית בינונית ל"א על דרך השלמים כמעט שאינה נשמעת עוד,²² ומכל מקום אין היא בכלל שיבושי הלשון השגורים בעברית שלנו. פה ושם נמצא לה ביטוי בחיבורים העוסקים בתיקוני הגייה: למשל, ניסן נצר בספרו "הניקוד הלכה למעשה" מבקש מן התלמיד לבחור את הצורה הנכונה מבין השתיים: "אני קוֹפָאָת / קוֹפָאָת מקור היום".²³ לעומתו, חנה מגיד בספרה "תיקוני הֶגְיָה" מורה לו: "אל תאמר: קוֹרָה בספר, קוֹפָה מקור, רוֹפָה בקופת חולים וכיו"ב".²⁴ ואכן, שימוש זה, בהשמטת האל"ף, הוא הרווח בלשון ימינו.

במאמרו על צורני הנקבה בבינוני בעברית של ימינו שמעון שרביט קובע שבגזרת ל"א משמשים שני הצורנים (ת־, ה־) בפעלים קוֹרָאָת / קוֹרָאָה, קוֹפָאָת / קוֹפָאָה.²⁵ קביעתו זו נסמכת על ההגייה הרווחת קוֹרָה, קוֹפָה, שממנה הוא משחזר את קוֹרָאָה, קוֹפָאָה. אולם נראה לי יותר שההגייה קוֹרָה, קוֹפָה אינה שיבוש מן קוֹרָאָה, קוֹפָאָה אלא היא פרי בנייה של צורת הנקבה על דרך גזרת ל"י. כלומר, בתודעת הדובר צורת הנקבה של קוֹפָאָה היא קוֹפָה כשם שצורת הנקבה של בוֹנָה היא בוֹנָה. מבחינה מורפולוגית חלה כאן התמזגות מלאה של פועלי ל"א בפועלי ל"י. משקל הבינונית קוֹטְלָה אינו מתקיים בדרך כלל בלשונו בגזרת ל"א כשם שאין הוא מתקיים (גם לדעת שרביט) בגזרות האחרות, לא בלשון הדבורה ולא בלשון הכתובה (אלא בלשון השיירה, בלשון הזמר העברי, או בלשון גבוהה ולמדנית). אולם באשר לצורה רוֹפָה, הסיבה להיווצרותה יכולה להיות נשילת האל"ף, שכן השם רוֹפָאָה (ולא רוֹפָאָת) הוא הרווח בלשונו (ואפשר שאצל דוברים מסוימים הוא ייתפס כצורת הנקבה של רופא), וכן בסמיכות: רוֹפָאָת / רוֹפָת ילדים.

תפוצה מתחרה של פעלים בגזרת ל"א אכן מתקיימת במידה כלשהי בלשון ימינו בבניינים פיעל, פועל והתפעל: ממלָאָת / ממלָאָה, מתפלָאָת / מתפלָאָה, מדוֹכָאָת / מדוֹכָאָה. הצורות ממלָאָה, מתפלָאָה רווחות בהגייה בהשמטת האל"ף: ממלָה, מתפלָה, וכדברי שרביט: "לפנינו התהליך הידוע של נשילת

אל"ף בין שווא לתנועה והוא מתועד במקרא, במגילות קומראן ובספרות חז"ל.²⁶ אולם גם כאן יש להניח שלא תמיד – לא בפי כל הדוברים ולא בכל הנסיבות – מדובר בתפוצה מתחרה אלא באנלוגיה לדרך הנטייה של גזרת ל"י: מתפלה – מתפלה על דרך מתמנה – מתמנה; וכך גם בבניין פועל: ממולא (במקום ממולא) – ממולה על דרך מצופה – מצופה.²⁷

לסיכום, תצורת בינונית ל"א על דרך השלמים – **קִרְאָת, נְקִרְאָת** וכיו"ב – מקורה במסורת לשון אשכנזית שנהגה במזרח אירופה, והשימוש בה נמשך בארץ-ישראל בשנות תחיית הדיבור העברי ולאחריה; ברבות הימים נעלמה הגייה "משובשת" זו מן העברית, ואת מקומה תפסה בתהליך טבעי של לשון חיה ההגייה הרווחת למדיי בלשון המדוברת בימינו, והנחשבת משובשת אף היא: **קִרְאָה, מתפלה** וכיו"ב.

הערות

1. מכתב מיום י"ט בשבט תר"פ (8.2.1920) בחתימת יהושע מנח (=מנוח). קטע מהמכתב פורסם ב"אקדס" – ידיעון האקדמיה ללשון העברית, גיליון 7 (אלול תשנ"ה), אולם נפלו בו טעויות בניקוד המילה **נקראת**. אני מודה לסמדר ברק, מרכזת מכון מז"א, שהעבירה אליי העתק של המכתב המקורי.
2. סביר להניח שיהושע מנוח עצמו הוא "המתוכח הראשון". לימים נתפרסמו ב"לשונו לעם" שני מכתבים שלו (לשונו לעם ו [תשט"ו] ו, עמ' 30–31; כה [תשל"ד] ז, עמ' 189–191). מאיר מדין, מעורכי כתב העת, כינה אותו: "לוחם ותיק לטהרת המקורית של הלשון אשר בפנינו" (שם, עמ' 191).
3. וכי אפשר שלא יהדהד כאן באוזנו הדושיח בין ר' יוחנן לאיסי בר היני שנחתם בדבריו הידועים של ר' יוחנן: "לשון מקרא לעצמה לשון חכמים לעצמן" (חולין קלז ע"ב)?
4. ראה להלן, עמ' 20, את דברי טנא בעניין הזה.
5. גיליון א, עמ' 1. הוועד תכנן להוציא לאור גיליונות נוספים, אך בסופו של דבר ראה אור רק הגיליון הזה. המחברת הזאת שבה ונתפרסמה בלבוב בשם "דבר היטב" שנים אחדות לאחר שנתפרסמה בירושלים. בגרסה זו באו רוב תיקוני ועד הלשון שבמחברת, ובהם גם הצורות הנידונות כאן, אך הושמטו ממנה "אלה השגיאות המצויות רק בא"י". ראה "דבר היטב" תיקון השגיאות השגורות בדבור העברי שפרסם ועד הלשון בירושלים, מהדורה שנייה עם נוספות מאת י' ברוך וני' זיגל, לבוב 1922.
6. זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת א, ירושלים תרע"ב, מהדורה מצולמת לרגל מלאות שמונים שנה לייסוד ועד הלשון ולתחיית הדיבור העברי, תר"ן–תש"ל, עמ' 15. ראה גם י' אבינרי, כבושי העברית בדורנו, מרחביה 1946, בפרק "לשון ילדינו", עמ' 146–147.

7. א' גלינרט, "למקור העברית החדשה המדוברת: עיונים בתחביר הסמוי של 'לפי הטף' לדוד ילין", לשוננו נה (תשנ"א) א-ב, עמ' 111.
8. י' ווארשאווסקי, לתחיית שפת עבר ולהתפתחותה, חוברת ראשונה, אודסה תרנ"ג. זו החוברת שהשיג עליה אחד-העם במאמרו "הלשון ודקדוקה" (תרנ"ד), כל כתבי, ירושלים תש"י, עמ' קא-קב. ספן ראה בה את "החיבור הראשון בתולדות העברית החדשה שיועד כולו לתיקוני לשון"; ראה ר' ספן, "מאה שנה לעברית כהלכה", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 321-326, ובייחוד עמ' 323.
9. ראה י' קלויזנר, חלוצי הדיבור העברי בארצות הגולה, לשוננו לעם טו (תשכ"ד) א-ב, בייחוד עמ' 8-32.
10. א"י שפירא, מורה נבוכי הלשון (אוצר מלים), עם הערות והארות מאת י' שטינברג וח"א חזן, ורשה תרס"ט.
11. הציטוט המלא מדברי לילינבלום: "מִעוֹן כָּבֵס נִפְשֵׁי הַחוּטָאָה / וְשִׁכְחָ נָא מִעֲלָהּ, כִּי לֶךְ הִיא קוֹרְאָתָּ" (כל כתבי מ"ל, כרך שני, עמ' 414; הדברים מובאים אצל א' אברונין, "הלשון בשירי יל"ג", לשוננו ה [תרצ"ג], עמ' 243, בהערת כוכבית). וראה שם עוד חריזה משל אד"ם הכהן: דַּעַת / נִקְרָאָה. היש קשר בין ההברה האשכנזית (המלעילית) שבפי המשוררים ובין חיבתם לצורות המלעיליות האלה?
12. דברי שטיינברג בפתיחה ל"מורה נבוכי הלשון" (לעיל, הערה 10).
13. לתחיית שפת עבר (לעיל, הערה 8), עמ' 23.
14. אברונין, שם (לעיל, הערה 11).
15. או באזורים מסוימים באשכנז. על מצב המחקר של מסורות אשכנז ראה אצל מ' מישור, "חקר מסורות אשכנז בדרך לשיטה", מסורות ג-ד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 87-127. אני מודה ל"ד"ר מרדכי מישור שממנו למדתי על שיוכה של דרך התצורה הנדונה למסורת אשכנז, ושאלו הפנה אותי לחיבור "חק לישראל" (ראה להלן).
16. משניות סדר מועד עם פירוש הנשר הגדול רבינו עובדיה מברטנורא, מהדורת צילום משנת תש"ו, הוצאת אורה, עמ' כז. הניקוד **נִקְרָאָה** כניקוד הערך נמצא גם במהדורה הראשונה (תרע"ד-תרפ"ז) של "אוצר לשון המשנה" לח"י קוסובסקי, אך לעומתו ננקד שם "כדין": **מוֹבָאָה, נִטְמָאָה, יוֹצָאָה** ועוד. במהדורה השנייה (תשט"ז) כבר תוקן הניקוד ל**נִקְרָאָה**. על המהדורה הראשונה של הקונקורדנצייה של קוסובסקי ראה מ' רז"יק, "עֵד שהוֹזַח? המהדורה הראשונה של 'אוצר לשון המשנה' לר"ח"י קוסובסקי", לשוננו סא (תשנ"ח) א-ב, עמ' 73-86.
17. מראי המקומות למובאות מ"חק לישראל" הם על פי הוצאת לוי-אפשטיין, ורשה תרנ"ח-תרס"ד.
18. הגיית בינונית ל"א על דרך השלמים נמצאת גם במסורת התימנים. ראה י' שבטיאל, "מסורת התימנים בדקדוק לשון חכמים", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 212, וראה גם ש' מורג, "לזכרו של יצחק שבטיאל", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, לח-מ, ירושלים תשנ"ה, עמ' 18.
19. ד' טנא, "לעניין אחדותה ההיסטורית של העברית וחלוקתה לתקופות", מחקרים בלשון א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 120.
20. דבר עברית נכונה (לתקון השגיאות בדבור), חוברת ב, ערך ומסודר על ידי הועדה לתקנת הלשון שעל יד ועד הלשון, יצא לאור בידי האגוד להשלטת העברית, תל-אביב.

על אף הזיקה הגלויה והברורה בין מחברי החוברת הזאת ובין אנשי ועד הלשון ראוי להניח שתיקונייהם משקפים מציאות לשונית שנהגה בזמנם ושאינן מדובר ב"מסורת תיקונים" מנותקת מן המציאות או בחיקוי החוברת של ועד הלשון שראתה אור שלושים שנה לפני כן.

21. ש' מירקין, "על שיבושי הלשון ודרכי עקירתם", החינוך 20 (תש"ז), עמ' 325-345. גם אבינרי אינו מזכיר את ההגייה הזאת; ראה אבינרי, לעיל, הערה 6.
22. מן הסתם אפשר לשמוע את ההגייה **קוֹרֶאת** וכיו"ב מפי ילדים בראשית דיבורם או בראשית קריאתם (בלא ניקוד) ומפי עולים חדשים. ההגייה בהנעת האל"ף מסתברת בקריאה דווקא, משום שבקריאה המילה על כל אותיותיה נראית לעין, והנעת אות נחה על דרך משקל שכיח הגיונית.
23. נ' נצר, הניקוד הלכה למעשה, רמת-גן 1976, עמ' 105. עוד דוגמה מצאתי אצל מ' רוזן, פרקי לשוננו, אבן-יהודה חש"ד, עמ' 224: **מוצאת / מוצאת**.
24. ח' מגיד, ילקוט תיקוני הַגִּיָּה, הוצאת קרני, תשמ"ב, עמ' 57.
25. ש' שרביט, "תפוצת צורני הנקבה בבינוני בעברית של ימינו", פרקים ז (תשמ"ז), עמ' 97-102; וראה גם מאמרו "תפוצת צורני הנקבה בבינוני במקרא ובמשנה", בתוך: ח' בן שמאי (עורך), חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו, תל-אביב-ירושלים תשנ"ג, עמ' 597-606.
26. שרביט (תשמ"ז), ראה בהערה הקודמת), עמ' 100.
27. ראה י' אבינרי, "מִמְלָא, 'מִדְכָּא'", לשוננו לעם כג (תשל"ב) ז-ח, עמ' 192-197.